

TÁRSADALOMFÖLDRAJZ ÉS REGIONÁLIS TUDOMÁNY

(Human Geography and Regional Science)

PROBÁLD FERENC

„A geográfus őszinte érdeklődéssel nyitott minden olyan természet- és társadalomtudomány iránt, amely a térről való ismereteit – e szintézishez... hozzájárulva – bővítheti.”
Csatári Bálint (2006)

Kulcsszavak:

társadalomföldrajz regionális tudomány tudományelmélet marketing

*A tudományrendszertani kérdések tisztázásának főként az egyes diszciplínák feladatkörének meghatározása, intézményi struktúrájuk és képzési programjaik alakítása, imázsuk építése szempontjából van jelentősége. A tanulmány áttekinti a társadalomföldrajz és a regionális tudomány fejlődésének fél évszázadát, összehasonlítja definícióikat és kutatási tárgyköreiket, vizsgálja a tradícióikban gyökerező elméleti és módszertani sajátosságokat. A lényegi hasonlóságokból a szerző arra a következtetésre jut, hogy az önálló regionális tudomány létrejötte nem tekinthető szükségyszerűnek, tudományrendszertanilag indokoltnak. A társadalmi jelenségek és folyamatok térbeliségének kutatásában kialakult sajátos versenyhelyzet ésszerű munkamegosztást tesz szükségessé. A társadalomföldrajznak azokra a témákra kellene figyelmét összpontosítania, ahol hagyományai és képzési programjai folytán előnyöket élvez. A geográfia pozícióinak megszi-
lárdítása átfogó marketingstratégiát kíván; a tanulmány utolsó része ennek elemeit vázolja fel.*

Mi végből kell megszerezni a tudományt?

Napjainkban, amikor a különböző inter-, transz- és multidiszciplináris kutatások¹ virágkorukat élik, a különböző tudományterületek széles határsávokban fonódnak össze egymással. A tudomány piacosodása nyomán éles verseny folyik a kutatások pénzügyi fedezetének, a sokat emlegetett „forrásoknak” a megszerzéséért, és gombamód szaporodnak azok a szakágak és részdiszciplínák, amelyek új, hangzatos nevek alatt igyekeznek minél tágabb helyet és intézményi keretet biztosítani maguk számára. Létrejöttükben a fokozódó specializáció mellett gyakran tetten érhetők egy-egy iskolateremtő tudós vagy zseniális szervező személyes érdekei, nagyratörő ambíciói is. Különösen az angol nyelvterület invenciózus kutatói tűnnek ki ötleteikkel; náluk bukkant fel az utóbbi évtizedekben az „earth system science”, a „vulnerability science”, a „sustainability science”, az „environmental science”, a „human ecology”, a „spatial science”, a „GIS science” – és pusztán a földrajz hagyományos érdeklődési körén belül maradványokra lehetne még gyarapítani a példákat. Akadnak persze elvetélt vagy tisztavirág-életű kezdeményezések, amelyek rendszerint nem is lépnek ki a nemzetközi szintérré, és vannak olyanok, amelyek életképesnek bizonyulnak, s

idővel intézményesült formában – önálló egyetemi tanszékekkel, képzési irányokkal, kutatói társaságokkal és szakmai folyóiratokkal rendelkezvén – a tudományos élet tartós szereplőivé válnak². Az utóbbiak közé tartozik a „regional science” (regionális tudomány), amely a német telephelyelméleti, térgazdaságtani alapokra építkezve Walter Isard fáradhatatlan szervező tevékenysége nyomán 1954-ben tűnt fel az Egyesült Államokban, s terjedt el onnan világszerte, hamarosan követőkre találva Magyarországon is.

A regionális tudomány már fejlődésének legkorábbi, döntően közgazdaságtani ihletésű szakaszában ikonjai közé emelte a geográfus Christallert, és komoly hatással volt az – elsősorban amerikai – „klasszikus modern” földrajzos nemzedékre (Rey 2004; Jackson 2004). Amint azután egyre inkább egy átfogó társadalmi tértudomány igényével lépett fel, a geográfiához, jelesül a társadalomföldrajzhoz való viszonya mind kényesebbé és bonyolultabbá vált. A regionális tudomány mértékadó monográfiái (pl. Loveridge 2000; Lengyel–Rechnitzer 2004) a diszciplína egyik alkotóelemeként tartják számon a társadalomföldrajzot. Ámde magának a regionális tudománynak önálló szakterületként való meghatározása mindmáig vitatott: egyesek pusztán a térbeli társadalmi problémákkal foglalkozó részdiszciplínák együttesének tekintik, mások a földrajznak, mint tradicionális tértudománynak a fölösleges megkettőzését látják benne, s ezért kérdőjelezzik meg létjogosultságát. (Az utóbbiak közé sorolta Lengyel I. és Rechnitzer J. [2004] e sorok íróját is, érdemtelenül, hiszen idézett írásában nem érintette ezt a problémát.) A regionális tudomány és a földrajz tudományrendszertani viszonyának kérdése a hazai fórumokon is – már Illés I. (1975) első összefoglaló művétől kezdve – újra meg újra fölmerül. Mielőtt azonban e tárgykörben tovább vizsgálódnánk, érdemes három alapvető, axiomatikusnak tekinthető megállapítást rögzíteni:

- a) A tudomány, mint az igazolt ismeretek rendszere, összefüggő, egységes egészet képez, amelyen belül az egyes ágak és szakterületek illetékességi körét nem lehet pontosan és abszolút érvénnyel kijelölni. Egy-egy intézményesült diszciplína központi magva a tudomány virtuális terében afféle tájékozódási pontként szolgál, és a szomszédos szakterületek felé irányuló kapcsolatok hálózatának csomópontjaként jeleníthető meg (v.ö. Haggett [2006] 24.9. ábra).
- b) Ugyanaz a probléma gyakran többféle szakterület érdeklődését is fölkelti, és más-más irányból közelítve is vizsgálható. A tudományos eredmények megítélése szempontjából a felvetett probléma relevanciája és megoldásának sikere a mérvadó, ezzel szemben a kutató hovatarozása, az általa művelt diszciplína elnevezése, tudományrendszertani besorolása lényegtelen.
- c) A tudományrendszertani problémák tisztázásának valódi jelentősége a szakterületek saját feladatkörének meghatározásában, intézményi struktúrájának és képzési programjainak kialakításában, imázsának építésében rejlik. Ebben a vonatkozásban lehet tehát a legkevésbé szerencsés, ha – mint Nemes Nagy J. (2003) írja – az elméleti kérdések „elhallgatottak”.

A társadalomföldrajz és a regionális tudomány viszonyának elemzését a fentiek előre bocsátása után definícióikból és kutatásaik tárgyköréből kiindulva kíséreljük meg.

A definíciók összehasonlítása

A 20. század első felében a geográfia tárgykörét és tagolódását illetően széleskörű egyetértés alakult ki; amint Teleki (1917) megfogalmazta: a földrajznak „a táj szerves-ségében, individualitásában, egyszerségének értékében sajátos tárgya van.” Az uralkodó paradigma lényegét világosan fejezi ki Mendöl (1947): „A földrajz végső feladata mai felfogásunk szerint a tájak és a belőlük összetevődő egész földfelszín életének és arculatának magyarázó leírása. A tájelemek sorában előkelő helyet foglalnak el az ember és főleg annak alkotásai. Az emberföldrajz feladata éppen az embernek és alkotásainak mint tájelemeknek a vizsgálata”, más szóval „a műtáj mai állapotának, azaz életének és arculatának magyarázó leírása.” Mivel a kor terminológiájában az „élet” voltaképpen a mozgás, változás, fejlődés metaforája, a magyarázó leírásba pedig a természet és a társadalom kapcsolatainak feltárása is beilleszthető, a földrajz feladatköre elvileg a tájparadigma alapján is rendkívül sok lehetőséget kínált. A tájra vagy bármely más térbeli entitásra, különösen annak egyedi vonásaira összpontosító kutatás azonban kevésbé volt alkalmas egzakt mennyiségi összefüggések és általános törvényszerűségek lezűrésére, absztrakt modellek alkotására – vagyis mindarra, ami a 20. század derekán uralkodó neopozitivisták ismeretelméleti felfogás szerint a tudományosság sine qua non-ját jelentette. A földrajznak ekkoriban háttérbe szorult kapcsolattudományi tradíciója, valamint erősen leíró jellegű, domináns tájirányzata egyaránt távol esett attól, hogy átfedésbe kerüljön vagy akár csak szorosabban érintkezzen az 1950-es évek egyértelműen neopozitivisták-szcientisták alapvetésű regionális tudományával.

Csak hogy az egyes tudományterületek érdeklődési köre, központi problémái és jellegzetes módszerei szüntelenül – olykor apránként, olykor viszont meglepő gyorsasággal – változnak, a társadalom aktuális igényeihez és a fejlődő technikai lehetőségekhez igazodnak. A modern földrajztudomány történetének legszembetűnőbb fordulata – Kuhn kifejezésével: paradigmaváltása³ – az 1950-es években a mennyiségi módszerek gyors térhódításával, a „kvantitatív forradalommal” párhuzamosan zajlott le. Általában határkönek tekintik Schaefer (1953) tanulmányát, amelyben a földrajz által az egyedi, sajátos tényekre és jelenségekre fordított különleges figyelmet („exceptionalism”) a tudományos módszerrel összeegyeztethetetlennek bélyegezte, s a geográfiának egyik régi – Kant ismeretelméletében gyökerező – tradícióját felelevenítve a térbeliséget állította a középpontba. A földrajznak – írta – „nem annyira magukra a jelenségekre, mint inkább azok térbeli elrendeződésére kell összpontosítania figyelmét. A térbeli kapcsolatok a lényegesek a geográfia számára, semmi egyéb.” Az új, tértudományi paradigma (spatializmus) egyik élharcosa, Berry (1964) szerint „a geográfus szempontjából alapvető fogalmak a térbeli rendre, a térbeli integrációra, a térbeli kölcsönhatásokra és szerveződésre, a térbeli folyamatokra vonatkoznak.” A földrajz két-három évtizedre előbb az Egyesült Államokban, majd az egész „nyugati” világban elsősorban „a társadalom térbeli szerveződésének” vagy egyszerűen csak a „térbeli szerveződésnek” (spatial organization) a tudományává lett.

A tértudományi paradigma – melynek hibáit és fogyatékoságait ezúttal nem célnünk számba venni – az 1970-es évek végére elveszítette korábbi egyeduralmát. Az utóbbi negyedszázad során eltérő ismeretelméleti alapokon kibontakozott, módszerei-
ket és céljait tekintve is erősen különböző irányzatok jelentek meg a geográfiában. Ám a nemzetközi és a hazai szakirodalom szerkezeti arányai azt mutatják, hogy a tértudományi felfogás továbbra is meghatározó módon jellemzi a társadalomföldrajzot. Erről tanúskodnak azok a korszerű definíciók is, amelyek közül néhány – a tudományterület feladatkörét megvilágító példát az alábbiakban idézünk.

A Magyar Nagylexikon (2003) szócikke rámutat, hogy a társadalomföldrajz volta-
képpen a 20. század második felének emberföldrajza, amely „*kutatja a társadalmi és gazdasági jelenségek, folyamatok térbeli összefüggéseit, kiterjesztve a társadalom és a környezet kapcsolatára, ill. az egymásra gyakorolt komplex hatásaikra is.*” Az Oxford Dictionary of Geography (Mayhew 1997) szerint a társadalomföldrajz (human geography) „*az emberi tevékenység és a természeti környezet kapcsolataival, térelemzéssel és a területi differenciálódás folyamataival foglalkozik.*” Kovács (2001) mintaszerűen tömör megfogalmazásában a tudományterület „*a társadalmi-gazdasági jelenségek térbeli törvényszerűségeit, valamint a társadalom és a környezet kapcsolatát vizsgálja.*” Blotevogel (2002) hangsúlyozza a társadalomföldrajz interdiszciplináris jellegét, feladatkörét pedig így összegzi: „*A társadalom és a természet kölcsönös összefüggéseivel, ill. ezek időbeni változásaival foglalkozik.*” Több, az előbbiekhöz hasonló definíció említi a geográfia integráló, szintetizáló jellegét is. A társadalomföldrajz különböző (ön)meghatározásaiból végső soron konszenzus rajzolódik ki a tekintetben, hogy a diszciplína feladata a *társadalmi jelenségek és folyamatok térbeli összefüggéseinek tanulmányozása*⁴.

A regionális tudomány „születése” szorosán kötődik ugyanahhoz a történeti korszakhoz és amerikai társadalmi miliőhöz, amelyik a földrajzban a spatialista paradigmát uralomra segítette. Jóléti társadalom, virágkorát élő fordista termelés, keynesiánus gazdaságpolitika, a tudomány és a technika mindenhatóságába, valamint a társadalmi folyamatok kiszámíthatóságába és modellezhetőségébe vetett hit: mindennek hatása tetten érhető a korabeli geográfia és a térgazdaságtan egymással összefonódó fejlődési irányában. Míg azonban a geográfusok a paradigmaváltás éveiben is szívesen boncolgattak elméleti kérdéseket, a regionális tudomány atyja, Isard (1956) alapvető művében semmiféle definícióval nem határolta körül szellemi gyermekének működési területét és célkitűzéseit. Kezdetben még a névadásban is bizonytalan volt (Barnes 2003). Tartott attól, hogy az általa elképzelt tértudományt (spatial science) összetévesztik majd az úrkutatással (t.i. angolul space = tér, világűr), emiatt döntött a tartalmilag sokkal kevésbé korrekt, de jól hangzó regional science elnevezés mellett. A definíció kérdését későbbi, elméleti munkájában is megkerülte: 13 lehetséges meghatározást vázolt fel, rábízva a kutatókra, hogy válasszák ki a számukra leginkább megfelelőt vagy elfogadhatót (Isard 1975). Ő maga három évtizeden át azon fáradozott, hogy a térgazdaságtan fundamentumán álló, valamennyi társadalmi folyamat képletekbe és modellekbe foglalására alkalmas, egyetemleges tértudományt hozzon létre. Miután az 1980-as évek elején Isard

érdeklődése más irányba, a békekutatás felé fordult, a regionális tudomány – különösen szülőhazájában – hanyatlásnak indult, amit a társadalmi környezet megváltozása is gyorsított. A válságot végül – erősen megtépázott intézményi háttérrel – új kutatási területek és technikák kifejlesztése révén sikerült átvészelni.

Az Isard-i regional science kellően nem megalapozott és túlon túl nagyratörő célkitűzései miatt sebezhetőnek bizonyult a – korántsem csupán geográfusok részéről megfogalmazott – elméleti kritikákkal szemben. A regionális tudomány fél évszázados történetének aktív résztvevőjeként Polèse (2003) úgy értékeli, hogy „*Isardnak nem sikerült egy elméletileg és szervezetenként megalapozott, jól körülhatárolt tudományágat (diszciplínát) alkotnia; ehelyett csupán kutatói közösséget hozott létre.*” A közgazdász Krugman (1995) az egységes tárgy hiányát emeli ki, és „*a térbeli problémák megoldására alkalmas eszköztárként*” jellemzi a regionális tudományt.

A regionális tudomány intézményesülése Magyarországon már az „Isard utáni” megújulási időszakra esett. A hazai regionalisták kezdettől fogva fontosnak tekintették szakterületük legitimációját, amelyhez Nemes Nagy J. egész sor, nemzetközi szinten is kiemelkedő színvonalú elméleti tanulmánnyal járult hozzá. Az általa 1993 óta számos helyen publikált, alaposan kiértékelte meghatározást a diszciplína önállóságának valamennyi magyarországi híve elfogadja⁵. Eszerint a regionális tudomány „*multidiszciplináris társadalomtudomány. A térrel foglalkozó társadalomtudományok közös alapfogalmait, elméleteit és módszereit foglalja egységes rendszerbe, s a társadalmi és gazdasági jelenségeket ezek felhasználásával vizsgálja.*” Ehhez Lengyel I. és Rechnitzer J. (2004) – Isard nyomán – még hozzáfűzi: „*A regionális tudomány tárgya elkülönül az alkotó diszciplínák tárgyaitól, mivel abban a térbeliség, a területi jelleg lesz az egyedüli meghatározó, az elemzés és egyben az értelmezés tárgya.*”

Nem meglepő, ha a fentiek olvasván déja vu érzésünk támad: a fogalmi és metodikai rendszerezés feladatától eltekintve⁶ lényegében a társadalomföldrajz jól ismert definíciójához lyukadunk ki. A regionális tudományt eleve önálló diszciplínaként kezelő Lengyel I. és Rechnitzer J. (2004) is tárgyilagosan elismeri: „*Számos esetben nem könnyű elkülöníteni a két tudományterület eredményeit*”, ami „*inkább a tudósok és a kutatók személyes hitvallása, intézményi hovatartozása*” révén jelenik meg. De vajon lehetséges-e az elhatárolást ennél objektívebb alapokra helyezni? – A válasz a kutatási tárgyköröknek a pusztán definíciónál mélyebbre hatoló elemzését igényli.

A kutatási tárgykörök egyezése

A regionális tudomány legfontosabb kutatási témáit Benko (1999) a következő négy csoportba sorolja:

- A gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedése (ágazati elméletek és modellek, a termelési rendszer szervezete, térbeli munkamegosztás stb.);
- Térszervezés és strukturálás (területfelhasználás, környezeti hatások, urbanizáció stb.);
- Területi interakciók (kereskedelem, információk, tőke és szolgáltatások áramlása, migráció stb.);

- Regionális fejlődés (területi egyenlőtlenségek, területfejlesztés, regionális politika, nemzetközi gazdaság stb.).

A regionális tudomány érdeklődési területének fenti, vázlatos áttekintése tartalmilag csaknem azonos képet ad *Loveridge* (2000) összeállításával. Bármelyiket is vesszük alapul, nehéz bennük olyan témára lelni, amelyik teljességgel kívül esne a társadalomföldrajzi kutatások körén. Ettől azonban az egyes témák arányait, jelentőségét tekintve még óriási különbségek lehetnek a két tudományterület között; érdemes tehát az összehasonlító vizsgálódást ebbe az irányba kiterjeszteni.

Royuela, V., Duque, J. C. és Surinach, J. (2006) a regionális tudomány tíz vezető nemzetközi folyóiratának tíz évfolyamát vette górcső alá, megállapítva az egyes kutatási témák előfordulásának területi arányait. Az *1. táblázatban* ezeket az arányokat a hazai egyetemeken a 2005/2006-os tanév folyamán posztgraduális képzésben részesülő, valamint 1993 óta abszolutóriumot vagy PhD fokozatot szerzett geográfusok doktori témáiról készült felmérés (*Probáld* 2007) eredményeivel vetettük össze. (Az utóbbi összeállításból csupán a 288 társadalomföldrajzi és kutatásmetodikai téma megoszlása képezi a táblázat anyagát, tehát a környezetföldrajzi témák nem szerepelnek benne.)

1. TÁBLÁZAT

*A regionális tudomány és a társadalomföldrajz kutatási tárgyköreinek megoszlása (%)
(Research Topic Distribution of Regional Science and Social Geography)*

<i>A kutatás tárgya</i>	<i>Regionális tudomány (tíz nemzetközi folyóirat, 1991–2000)</i>	<i>Társadalomföldrajz (hazai doktoriskolák, 1993–2006)</i>
Népesség (humán erő-források)	14,7	15,3
Település (szerkezet, fejlesztés)	18,6	17,7
Gazdaság (ágazatok, telephelyválasztás)	24,6	27,8
Térségfejlesztés (gazdaságfejlesztés)	13,9	19,4
Szociális és politikai témák	17,8	14,6
Kutatásmetodika	5,0	5,2
Egyéb	5,4	-
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Probáld 2007.

A táblázatba foglalt számszerű adatokból messzemenő következtetéseket nyilvánvalóan nem szabad levonni. Annyi azonban bizvást megállapítható, hogy a regionális tudományi és a társadalomföldrajzi kutatások tárgyai fő vonásaikban fedik egymást, sőt, belső arányaik is hasonlóságot mutatnak. A továbbiakban – részben az eddig leírtak tanulságait is összefoglalva – igyekszünk a két szakterület közötti egyezéseket és eltéréseket számba venni. Itt már csupán a hatalmasra duzzadt szakirodalom csekély töredékének ismeretében szerzett benyomásainkra támaszkodhatunk, vállalva a kockázatot, hogy megállapításaink szubjektívek és így vitathatók lesznek.

Vannak-e mégis különbségek?

A definíciók és a kutatási tárgykörök áttekintéséből kitűnik, hogy mind a társadalomföldrajz, mind a regionális tudomány *a társadalmi jelenségeket és folyamatokat* tanulmányozza, és ennek során a *térbeliség* szempontját helyezi előtérbe. Mindkettő esetében – tárgykörükből adódóan – szükségszerű, hogy a különböző társadalomtudományok fogalmait, elméleteit és módszereit alkalmazzák; ebből következik inter- (transz- vagy multi-) diszciplináris és szintetizáló jellegük.

A regionális tudomány és a társadalomföldrajz által az elmúlt fél évszázadban bejárt fejlődési pálya is számos hasonlóságot mutat. Az időszak első felében az épp csak megszületett regionális tudományra, valamint a társadalomföldrajz hegemon helyzetben lévő vonulatára a tértudományi paradigmán túl a neopozitívista ismeretelmélet és a kvantitatív forradalom nyomta rá a bélyegét. A hangsúlyt az általánosításra, a törvényszerűségek megállapítására, az egyre igényesebb, ám gyakran túlságosan is bonyolult matematikai apparátust felvonultató vizsgálatokra, modellek alkotására helyezték. Az erősen elméleti jellegű alap kutatások domináltak, jóllehet a vizsgált problémák mögött az alkalmazási lehetőségek (telephelyválasztás, településfejlesztés, regionális politika stb.) is fölsejlettek.

Az 1980-as évek elején – a társadalmi háttér átrendeződésével párhuzamosan – mindkét diszciplína történetében új szakasz kezdődött. A társadalomföldrajzban megszűnt a spatializmus egyeduralma, a regionális tudomány pedig fokozatosan távolodott kezdeti, tisztán térgazdaságtani koncepciójától. A pozitívizmust a kritikai realizmus és különböző posztmodern filozófiai irányzatok együttélése, különösen a geográfiában szembetűnő *ismeretelméleti pluralizmus* váltotta fel. Átértékelődtek az alapfogalmak: a tér, a régió, a hely immár nem – vagy nem csupán – objektíve létező valóságként, hanem társadalmi képződményként, tudati konstrukcióként (is) felfoghatók és tanulmányozhatók. Ezzel megfogalmazódott – pontosabban: a társadalomföldrajz és a regionális tudomány látókörébe került - a különböző társadalmi szereplők kapcsolatrendszeré által létrehozott „*belső*” (pl. politikai, gazdasági) *terek*, valamint a *szubjektív és a virtuális terek*⁷ kutatásának feladata. A kissé ezotérikus térelméleti problémák elmélyültebb elemzése mellett egyre gyakoribbá és hangsúlyosabbá váltak a *közvetlen alkalmazás lehetőségeit* megcélzó, gyakorlatias jellegű kutatások, amelyek eszköztárában növekvő fontosságú új elem a *térinformatika*. Végül, de nem utolsó sorban: megint érdeklődés támadt a térbeli entitások eddig pusztán „háttérzajnak” tekintett *egyedi vonásai* és minőségi jellemzői, a kvantitatív összefüggések zavarba ejtő reziduumaival s ezek magyarázata iránt.

A regionális tudomány és a társadalomföldrajz közötti eltérések nagyrészt eddigi fejlődésükből, eltérő tradícióikból származnak, és egész tevékenységi körük áttekintéséből a következőképpen rajzolódnak ki:

- a) A társadalomföldrajz maga is csupán egyik *részterülete* a földrajztudománynak, amely további, a regionális tudománnyal semmiféle tartalmi átfedést nem mutató területeket (regionális földrajz⁸, természet-, ill. környezetföldrajz) is magában foglal. A *természeti környezettel* való kölcsönhatások figyelembe

- vétele iránt a társadalomföldrajz nagyfokú érdeklődést, míg a regionális tudomány feltűnő közömbösséget mutat. (Royuela et al. [2006] már idézett bibliográfiái feldolgozása szerint a természeti erőforrások kérdése és a környezeti problémák a regionális tudomány tíz vezető nemzetközi folyóiratában mindössze 2–3%-os aránnyal vannak jelen.)
- b) A földrajztudománynak mindig is egyik alapvető funkcióját jelentette kulturális-közművelődési és *oktatási feladatköre* (Pécsi 1989; Mészáros 2000), amely döntően hozzájárult intézményi háttérének kiépüléséhez. A regionális tudománynak ilyen jellegű kötelezettségei és ambíciói sohasem voltak; valószínűleg ezzel magyarázható, hogy tárgykörének *érték-elvű megközelítése* sokkal kevésbé jellemző rá.
 - c) A társadalomföldrajz – megint csak hagyományai okán – sokkal inkább a *külső* (fizikai vagy földrajzi) *tér* hatásaira, valamint a társadalmi tér ezzel közvetlen összefüggésbe hozható folyamataira és jelenségeire összpontosítja figyelmét, míg a regionális tudomány nyitottabb a „*belső*” *terek* vizsgálatára. (Mindemellett a földrajz égisze alatt hazánkban is komoly tanulmányok készültek már, pl. a virtuális térről, a kibertérről.)
 - d) A társadalomföldrajz eléggé egyértelműen a *reálfolyamatok* tanulmányozására hivatott, míg a regionális tudomány figyelme kiterjed az *irányítás* különböző kérdéseire is, és ezen a ponton – legalább elméletileg – túlnyúlik a geográfia határain. Az viszont már csak hazai sajátosság, hogy – mint Rechnitzer J. (2005) állítja – a magyar regionális tudomány *fő áramlata* a területi politika intézmény- és eszközrendszerének kutatása lett.
 - e) A vizsgálati célokat tekintve a társadalomföldrajz erőssége inkább az *elemzés*, míg a regionális tudomány gyakorlata ezzel legalábbis egyenrangúként kezeli e paradigmátikus duál (Nemes Nagy 2003) *tervezési* (fejlesztési, programozási) oldalát.
 - f) A társadalomföldrajzban az egyedi sajátságok mérlegelése, a „*puha*” *módszerek* alkalmazása, az akár esztétikai értékkel is bíró *leírás* szerepe mindmáig jóval nagyobb, mint a jellemzően száraz szakszerűségre, általánosításra és *mennyiségi módszerekre* „kondicionált” regionális tudományban. Itt azonban egyre halványodó különbségről van szó: a regionális tudomány szakirodalmában a leírás és a kvalitatív elemzés aránya megközelíti az 50%-ot (Royuela et al. 2006), ugyanakkor a geográfia is széles körben alkalmaz mennyiségi módszereket.
 - g) A társadalomföldrajz zártabb, vagyis kevésbé fogékony a társtudományok elméleteinek és módszereinek gyors befogadására, mint az eleve *transzdiszciplináris* közösségben formálódott regionális tudomány, amelyet viszont kezdettől fogva különösen szoros viszony fűz a közgazdaságtanhoz.

A tárgykör lényegi egyezését árnyaló szemléleti és módszertani eltérések *összeségükben sincsenek oly nagyok, hogy elvont tudományrendszertani szempontból indokoltá vagy épp szükségszerűvé tették volna egy különálló diszciplína kialakulását*. Nem magyarázható a regionális tudomány létrejötte a hagyományos tudományterületek kereteibe már nem illeszthető új felfedezésekkel vagy felismerésekkel sem. Színrelépésének fő okát – egyes véletlen mozzanatok⁹ mellett – abban látjuk, hogy

a társadalom térbeliségének kutatása iránt a 20. század közepétől nagyobb igény mutatkozott, mint amit akár a földrajz, akár a tárgy szerint elkülönült társadalomtudományok (kivált a közgazdaságtan) humán erőforrásaikkal és intézményeikkel ki tudtak volna elégíteni. Bármiként történt is, ma már tény: a jelenségek és folyamatok térbeliségét egyrészt szükségképpen vizsgálják az egyes tematikus társadalomtudományok, másrészt a problémákat a térbeliség felől megközelítve egymás vetélytársaiként, a kutatások piacának ugyanazon szegmensében tevékenykednek a társadalomföldrajz és a regionális tudomány is. Ebben a *sajátos versenyszínterben* különös jelentőségre tesz szert az egyes tudományterületek *marketingje*. Fejtegetéseink végén ezzel kapcsolatban fogalmazunk meg néhány gondolatot, ezúttal pusztán a geográfia tennivalóira szorítkozva.

Adalékok a földrajztudomány marketingjéhez

Hazánkban a geográfusképzés csupán az 1990-es évek elején kezdődött meg. Addig a földrajztudomány humán erőforrásai olyannyira szűkösek voltak, hogy a szakterület széles kutatási spektrumát semmiképp se lehetett velük lefedni. Az utóbbi másfél évtizedben ez a helyzet gyökeresen megváltozott, ami – a tudomány piacosodásával párhuzamosan – mind sürgetőbbé teszi a geográfia intézményeinek jövője érdekében folytatandó átgondolt marketing-tevékenységet (*Mezősi* 2007). Az alábbiakban a totális marketing (*Piskóti–Dankó–Schupler* 2002) elemeinek vezérfonalát követve igyekszünk egy elképzelt stratégia alapvonásait fölvázolni:

- a) A *public marketing* az egész társadalmat, a széles közvéleményt célozza meg. A földrajznak ezen a téren előnye, hogy – pl. a regionális tudománytól eltérően – hagyományosan fontos szerepet tölt be a közoktatásban, így elemi szinten mindenki kapcsolatba kerül vele. A földrajztanítás tartalma, színvonala és tekintélye részben közvetlenül, részben többféle visszacsatolási mechanizmuson át befolyásolja a földrajztudomány imázsát, s meghatározza a geográfus-képzésbe jelentkező hallgatók érdeklődési körét, létszámát és felkészültségét (*Probáld* 1995). Az utóbbi másfél évtizedben a Nemzeti Alaptanterv (NAT) drasztikusan csökkentette a földrajz tantárgy óraszámát, ami távlatilag – a negatív visszacsatolások révén – a földrajztudomány helyzetére is hátrányos lesz. További probléma, hogy a geográfiai kutatások tartalmilag igen messzire kerültek az iskolai földrajz tárgykörétől, márpedig a közvélemény – és többnyire a politikai döntéshozók is – a közoktatásból merítik elképzeléseiket a geográfusok tevékenységéről. A földrajztudomány marketingje szempontjából – közművelődési és ismeretterjesztő funkcióinak erősítésén túl – *kulcsfontosságú elem közoktatási pozícióinak megszilárdítása*. Ez az előfeltétele annak is, hogy kutatási tárgyaiból minél több társadalmilag releváns problémát lehessen – mintegy ízelítőként – az iskolai földrajz keretébe beilleszteni.
- b) A *versenymarketing* célcsoportját a többi, hasonló profilú szakterület, mindenek előtt a regionális tudomány jelenti. A kölcsönös viszony itt a polémiaától a széleskörű kooperációig a lehetőségek széles skáláját foglalja magában. Mészáros

Rezső (2006) a kérdést bocolgatva reális veszélynek tartja, hogy a regionális tudomány „felfalja” a területi kutatókkal foglalkozó többi diszciplinát, ám végül mégis az együttműködés mellett száll síkra. Véleményünk szerint azonban a sikeres együttműködéshez ésszerű – a korábban áttekintett tradicionális különbségeken alapuló – munkamegosztásra is törekedni kellene. A társadalomföldrajznak azokra a problémákra kellene összpontosítania tevékenységét, amelyekben képzési programjai és hagyományai folytán *versenyelőnye* van. *Hanson* (2004) és *Murphy* (2006) ilyen erősségként („geographic advantage”) a következő témákat nevezi meg:

- Az ember és a környezet (természet és társadalom) kapcsolata;
- A társadalmi folyamatok térbeli változatossága és helyspecifikus összefüggései;
- A társadalmi folyamatok térségi szintenként mutatkozó eltérései;
- A térbeliség és az időbeliség összekapcsolása az elemzésekben.

Ez a felsorolás nagyjából egybevág Enyedi György (2003) véleményével: „A geográfia gyakorlati ereje éppen a térrendszerek átfogó vizsgálatában, a tér természeti és társadalmi elemei egymásra hatásának vizsgálatában van.” – A földrajztudománynak tehát ezekre az „erős pontokra” fókuszálva kellene megfogalmaznia, bemutatnia és piacra vinnie kutatási kínálatát.

- c) Az *input marketing* a szükséges erőforrások megszerzése érdekében a döntéshozók és a külső partnerek megnyerésére irányul. A földrajztudomány legfontosabb kutatóhelyeinek fenntartója a Magyar Tudományos Akadémia, valamint az oktatási és kulturális kormányzat. Kiemelt jelentősége van annak, hogy ebben a döntéshozói körben a geográfia *határozott, hiteles, közérthetően definiált arcútal* jelenjen meg. Szem előtt tartandó, hogy minden tudományterület intézményes létét az illetékességi körére vonatkozó belső konszenzus és külső vélekedés együttesen határozza meg; ha ezek nincsenek összhangban, akkor az adott diszciplína létjogosultsága megkérdőjeleződik (*Wirth* 1979)¹⁰. Teljes joggal sürgeti tehát *Ehlers* (2005) az eluralkodni látszó parttalansággal és tartalmi-szemléleti kuszasággal szemben a geográfia egyértelmű és fegyelmezett önmeghatározását.
- d) Az *output marketing* a „termékek” – a földrajztudomány esetében a kutatási eredmények – értékesítését szolgálja, de ide tartozik az egyetemről és a doktoriskolából kikerülő, a diszciplína jövőjét képviselő ifjú geográfusok munkaerőpiaci elhelyezése is. A bonyolult kérdéskör voltaképp külön tanulmányt érdemelne. Röviden itt csupán annyit jegyzünk meg: a geográfiai műveknek, alkotásoknak a jelenleginél jóval *szélesebb nyilvánosságot* kellene biztosítani. A geográfia alkalmazási lehetőségei a potenciális munkaadók körében ma még nem kellően ismertek; ezen minél gyorsabban szükséges változtatni. A felsőfokú képzésben – különösen a doktoriskolai munkában – pedig a színvonal megőrzése jelenti a hosszú távú siker zálogát.
- e) A *belső marketing* célcsoportja maga az adott kutatói közösség, amely általában érdekelt saját intézményeinek s tradícióinak fenntartásában és továbbörökítésében. A földrajz művelőinek körében azonban ez az érdekeltség – amelyet újabban a fiatal *geográfus* diplomások jövőjéért érzett *felelősségnek* is növelnie kellene – mint-ha a kelleténél gyöngébb lenne, ami részben talán a korai és erősen szétágazó

specializációval magyarázható. El kellene érni, hogy a földrajzosok tudatosan vállalják identitásukat, és alkotásaikat ne valamely társtudomány vagy gyakorlati szakirány neve alatt jelentessék meg, hanem geográfusként jegyezzék. A tudományterület súlyának és jelentőségének megfelelő érdekérvényesítő képességhez, az imént vázolt marketing-célok eléréséhez is a szakmán belüli erősebb összhangra, *kohézióra* lenne szükség. És kellene persze kiváló, magas színvonalú művek, amelyekben tükröződnek a *geográfus szemlélet lényegi vonásai, sajátos értékei*, egyebek közt a *konkrét földrajzi és társadalmi feltételek* és mechanizmusok figyelembe vétele a kutatások során.

Utolsó mondatunk tartalma szinte szóról-szóra azonos azzal a gondolattal, amellyel Nemes Nagy József (2007) zárja legújabb tanulmányát. Ő azonban hozzáfűzi: „Ez a modern regionális tudomány szemlélete.” A társadalomföldrajzzal való mennyi tartalmi hasonlóság és átfedés számbavétele után vajon tévedünk-e, ha e szemléleti egyezésben immár a *konvergencia* tanújelét véljük fölfedezni?

Jegyzetek

- ¹ A három kifejezés differenciált értelmezésére vannak ugyan kísérletek (Ehlers–Leser 2002, Mezősi 2005), de a szakirodalomban jobbra mégis szinonimaként használatosak.
- ² A tudományágak intézményesülésének általános kérdéseivel behatóan foglalkozott Latour (1999), a geográfia szempontjából pedig Capel (1981), a regionális tudomány vonatkozásában Barnes (2003) elemzése különösen figyelemre méltó.
- ³ A tudománytörténeteszek között vitatott, hogy a Kuhn-féle modell mennyiben alkalmazható a geográfiára (Johnston 1978).
- ⁴ Ez a tömörebb meghatározás nem jelent tartalmi szűkítést, mivel a természet és a társadalom közötti kapcsolatok is térbeli összefüggések.
- ⁵ E definíció Enyedi Györgytől származó, sokat idézett alternatívája („transzdiszciplináris tudáskészlet”) finom eleganciával kerüli meg a diszciplína-kérdést.
- ⁶ Az egyszerűsítést azért véljük megengedhetőnek, mert az elméletek, fogalmak és módszerek rendszerezése egymagában nyilván nem hoz létre önálló diszciplínát. Az alkalmazott fogalmi és módszertani apparátus t.i. szükségképpen a kutatás tárgyához és tematikájához igazodik.
- ⁷ Az alapvető térkategóriák értelmezését behatóan tárgyalja Nemes Nagy (1998 és 2005).
- ⁸ A regionális tudomány alapkonceptiójától mi sem áll távolabb, mint egy-egy régió komplex földrajzi jellemzése. Ezért inkább csak hazai kurióznak, sajátos marketing-fogásnak tekinthetjük, hogy a „Kárpát-medence régiói” c. sorozat első tagját (Székelyföld), amely a leghagyományosabb regionális földrajzi felfogás jegyében fogant, az előszó és a bevezető tanulmány hangsúlyozottan a regionális tudomány műveként mutatja be.
- ⁹ Ilyen véletlen mozzanatok tekinthetők pl. Isard személyes ambíciói és bámulatos szervezői aktivitása. Magyarországon az interdiszciplináris regionális kutatások intézményi hálózatának kialakulása az 1980-as években szükségszerű volt, de valószínűleg véletlenül (t.i. a szakmailag szűk látókörű s a tehetséget lebecsülő vezetői magatartáson) múltott, hogy erre nem a geográfia szervezeti bázisán került sor.
- ¹⁰ A geográfia tartalmának történetileg változó meghatározásában a közvélekedés fontosságát felismerve írta Teleki (1917): „A földrajzi tudomány elsősorban mindenkor az volt, amit annak tartottak.”

Irodalom

- Barnes, T.J. (2003) What's Wrong with American Regional Science? A View from Science Studies. – *Canadian J. of Regional Science*. 1. 3–26. o.
- Benko, G. (1999) *A regionális tudomány*. Dialóg Campus, Pécs–Budapest.

- Berry, B.J.L. (1964) Approaches to Regional Analysis: a Synthesis. – *Annals AAG*. 54. 2–11. o.
- Blotevogel, H. (2002) Geographie. – *Lexikon der Geographie*. Spektrum Wissenschaftlicher Verlag, Heidelberg–Berlin.
- Capel, H. (1981) Institutionalization of geography and strategies of change. – Stoddart, D.R. (ed.) *Geography, ideology and social concern*. Basil Blackwell, Oxford. 37–69. o.
- Csatári B. (2006) Ajánlások a geográfus hivatás műveléséhez. – *Földrajzi Hírlévl.* 3. 8. o. (www.geography.hu)
- Ehlers, E.–Leser, H. (2002) – *Geographie heute – für die Welt von morgen*. Klett-Perthes, Stuttgart.
- Ehlers, E. (2005) Deutsche Geographie – Geographie in Deutschland: wohin des Weges? – *Geogr. Rundschau*. 9. 51–56. o.
- Enyedi Gy. (2003) Alkalmazott földrajz Közép-Európában. – *Földrajzi Értesítő*. 145–160. o.
- Haggett, P. (2006) *Geográfia. Globális szintézis*. Typotex, Budapest.
- Hanson, S. (2004) Who are 'we'? An important question for geography's future. – *Annals AAG*. 94. 715–722. o.
- Illés I. (1975) *Regionális gazdaságtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Isard, W. (1956) *Location and Space-Economy*. The MIT Press, Cambridge MA
- Isard, W. (1975) *Introduction to Regional Science*. The MIT Press, Cambridge MA
- Jackson, R.W. (2004) The impacts of W. Isard on geography. – *J. of Geogr. Systems*. 6. 71–77. o.
- Johnston, R.J. (1978) Paradigms and revolution or evolution? Observations on human geography since the Second World War. – *Progress in Human Geography*. 2. 189–206. o.
- Kovács Z. (2001) *Társadalomföldrajzi Kislexikon*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Krugman, P. (1995) *Development, Geography and Economic Theory*. The MIT Press, Cambridge MA
- Latour, B. (1999) *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004) *Regionális gazdaságtan*. Dialog Campus, Budapest–Pécs.
- Loveridge, S. (2000) Introduction to Regional Science. – *The Web Book of Regional Science*. (www.rri.wvu.edu/regscweb.htm)
- Mayhew, S. (1997) *Oxford Dictionary of Geography*. 2. kiadás. Oxford University Press, Oxford.
- Mendöl T. (1947) A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. – *A Magyar Népkutatás Kézikönyve II*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest. 1–16. o.
- Mészáros R. (2000) *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. SzTE, Szeged.
- Mészáros R. (2006) A társadalomföldrajz és a regionális tudomány Magyarországon. – *Magyar Tudomány*. 1. 21–28. o.
- Mezősi G. (2005) Gondolatok a környezettudomány és a geográfia kapcsolatáról. – Csorba P. (szerk.) *Debreceni Földrajzi Disputa*. Debreceni Egyetem, Debrecen. 33–42. o.
- Mezősi G. (2007) A földrajz és a munkaerőpiac. – *Földrajzi Hírlévl.* 5. 12. o. (www.geography.hu)
- Murphy, A.B. (2006) Enhancing Geography's Role in Public Debate. – *Annals AAG*. 96. 1–13. o.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2003) A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükröben. – *Tér és Társadalom*. 1. 1–17. o.
- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005) Regionális elemzési módszerek. – *Regionális Tudományi Tanulmányok*. 11. ELTE RFT – MTA RTK, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2007) Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. – *Tér és Társadalom* (közlés alatt).
- Pécsi M. (1989) A földrajztudomány általános elvi kérdései. – *Földrajzi Közlemények*. 3–10. o.
- Piskóti, I.–Dankó L.–Schupler H. (2002) *Régió- és településmarketing*. KJK-Kerszöv, Budapest.
- Polèse, M. (2003) Regional Science and Walter Isard: A Response to „What's Wrong with American Regional Science? A Science Studies View” by Trevor Barnes. – *Canadian J. of Regional Science*. 1. 31–32. o.
- Problád F. (1995) A regionális földrajz helye a geográfiában. (Háttérvázlát.) – *Regionális Tudományi Tanulmányok*. 2. ELTE RFT, Budapest. 35–62. o.
- Problád F. (2007) Tudományos műhelyeink – a földrajzi doktoriskolák. – *Földrajzi Közlemények*. 1. (közlés alatt).
- Rechnitzer J. (2005) Tükör által nem elhomályosítva (a posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). – *Tér és Társadalom*. 3–4. 1–12. o.
- Rey, S.J. (2004) Walter Isard's influence on analytical human geographical research. – *J. of Geogr. Systems*. 6. 3–6. o.
- Royuela, V.–Duque, J.C.–Surinach, J. (2006) Regional Science in Germany During the Nineties – are German Publication Patterns Different? – *Raumforschung und Raumordnung*. 2. 77–92. o.
- Schaefer, F.K. (1953) Exceptionalism in geography. – *Annals AAG*. 43. 226–249. o.
- Teleki P. (1917) *A földrajzi gondolat története*. Budapest. (Új kiadás: Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1996).

HUMAN GEOGRAPHY AND REGIONAL SCIENCE

FERENC PROBÁLD

Determining the scope of research and training programmes, shaping the institutions and public profile of a certain discipline require a clear conception of its place in the system of sciences. Comparison of definitions and research subjects of human geography and regional science reveals their profound similarity which is not offset by minor differences in theory and methodology. This allows to draw the conclusion that the emergence of regional science as a separate discipline cannot be regarded as necessary or justified by pure theoretical criteria. However, instead of devoting much energy to defining disciplinary boundaries, a sensible division of labour should be pursued. In the competition with regional science, human geography must focus its research activities on topics where an advantage can be taken of the perspectives and skills rooted in the traditions of the discipline. In order to strengthen geography's position, a sophisticated marketing strategy is advocated and outlined by the author at the end of the paper.